

Hisaa Ishizuke koji smatra da je Baglivijev solidarni fibrilarizam označio epistemičku prekretnicu u povijesti medicine. Naime, Baglivijeva konceptualizacija ljudskoga tijela kao mehanizma satkanoga od senzibilnih vlakana utjecala je na cjelokupnu osamnaestotoljetnu kulturu, a osobito na razvoj prosvjetiteljskoga diskursa o senzibilnosti i empatiji. Stoga veseli što je i Medicinska naklada prepoznala vrijednost *Pravila o medicini čvrstih dijelova*, ali i vrsnoga prijevoda. Baglivijeva prevoditeljica neumorno nastavlja raditi na popularizaciji povijesti medicine, a *Pravila* će šira i znanstvena javnost uskoro moći čitati, kao što je i autor izvorno zamislio – usporedno sa Santorijevim *Umijećem medicinskih mjerenja*, koje se nalazi u tisku.

Marta Jurković

Prilog proučavanju crnogorske povijesti 20. stoljeća

Željko Karaula, Sekula Drljević (1884-1945): politička biografija, Cetinje: Crnogorski kulturni forum – Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, 2022, 734 str.

Kada se pogleda razvoj crnogorske historiografije o 20. vijeku uočava se sljedeće: dok je historiografija koja se tiče istraživanja 19. vijeka dominantno personalizovana i u značajnom dijelu posvećena istraživanjima „heroja u istoriji“ (Tomas Karlajl), moguće i zbog toga što su „vladari i veliki ljudi“ prepoznavani kao glavni sadržaji istorijskog bitisanja, dotle je 20. vijek ne samo značajno depersonalizovan, već i specifičan po tome što su u njemu „djelatni“ ljudi sagledavani samo kao dio procesa ili pojave. Postavlja se pitanje: šta je razlog tome? Po nama, promjena ideološke paradigme istorijskih istraživanja uslovlila je i promjenu shvatanja istorije. Jednostavno u dominantno marksističkom i „pobjedničkom konceptu poimanja istorije postao je bitan i presuđujući ideološko-politički orijentir u „odabiru“ ličnosti iz prošlosti koja su bila predmetom istraživanja. Tim prije, što treba imati na umu, da se o organizovanom, institucionalno utemeljenom i naučno fundiranom istraživanju istorije u Crnoj Gori može razmišljati tek od vremena, nakon 1945. Ukupan rezultat takvoga saznanja po prirodi ima bitnu nelogičnost – izrazitu „personalizaciju pobjednika“ i „nevidljivost ili ideološku obojenost poraženih“. Sve do početka 1990-ih takav dominantan obrazac je bio prihvatljiv i poželjan, ali se pokazao nedostatnim u procesima nove pluralizacije društva. Tada je počelo, sporo i nesistematično, poluilegalno i neprihvaćeno otkrivanje nasljeđa društva, koje je u marksističko orijentisanjoj historiografiji kvalifikovano kao „buržoasko-građansko“ i politička misao koja je bila zatomljena shvatanjem jednopartijskog društva kao idealnog instrumenta u istorijskom razvoju. Odjednom se pokazalo da i Crna Gora izvan „revolucionarnog“, kao i svaki drugi prostor ima i one „sa druge strane“, te se na taj način nužno otvorila potreba za takvim istraživanjima. Samim tim, process „uvođenja novih izvora“, prije svega, onih tzv „poražene strane“ potvrdio je ono, što su mnogi znali, ali još više naslućivali, da nema u istoriji „idealnog pobjednika“

kao što ne mora „porazena strana“ *a priori* biti demonizovana. Mnogi su, takav proces, po nama pogrešno protumačili pojmom „revizije istorije“, ne shvatajući da se istorija ne može mijenjati, već se mijenja samo naše mišljenje o njoj. Ako je takvo „mišljenje“ utemeljeno na istorijskim izvorima, onda se radi o preispitivanju, a ne o „reviziji“. Čitava istorija historiografije nije ništa drugo, nego stalno preispitivanje njenog nasljeđa. U tom kontekstu je veoma malo onih koji su spremni da se uhvate u koštac sa temom, za koju se ne može reći da je u cjelosti „nova“, ali svakako nedovoljno istražena. Takva je i tema kojom se bavi autor: inspirativna sa stanovišta novih saznanja, posebno uvođenjem u opticaj bezbroj novih izvora najrazličitije provenijencije, izazovna sa stanovišta odbira metodološkog koncepta, protivrječna i upitna sa stanovišta vrijednosnog suda. Samim tim, ovaj nesvakidašnji istraživački zahvat nužno mora izazvati, ne samo pozornost, nego po našem mišljenju i sveopštu podršku istraživačkog esnafa, prije svega zbog empirijskog obuhvata i činjenice da se tek komparacijom različitih mišljenja može, donekle sagledati cjelovitost.

Šigurno je da je autor brojem korišćenih izvora i literature, ne samo nadišao sva predhodna istraživanja, nego i pokazao nevjerovatnu rudarsku strast u potrebi „kopanja“ za novim saznanjima. Korišćeni su izvori najrazličitije provenijencije (strani i domaći) svih aktera događanja (od komunističkih do nacističkih), fondovi i zbirke korišćene u različitim arhivima kod nas i inostranstvu, objavljeni izvori u raznim tematskim izdanjima i zbirkama do privatnih fondova. Sve navedeno čini nevjerovatno široku heurističku osnovu, pred kojom svaki znalac ove problematike stoji nemoćno pred pitanjem: šta bi se još moglo pregledati? Ovo se čini posebno važnim, što u impresivnom popisu korišćene literature (preko 1000 naslova) autor pokazuje po nama dva bitna principa: Prvi, da temi ne prilazi *ab ovo* nego da poštuje i rešpektuje sve ono što je prije njega napisano na ovu temu, što mu je omogućilo da bude u ulozi preispitivača, a ne revizioniste. Drugo, ovakav pristup čini legitimnim relativizaciju ili čak i negaciju predhodno izrečenih i napisanih stavova ako nijesu potkrijepljeni primarnim dokazima (istorijskim izvorom). Tradicionalnim metodološkim obrascem, autor pokazuje superiornost istorijske nauke nad proizvoljnom misaonom konstrukcijom i svoje saznanje ne nameće, nego ga komparira. Autor ne presuđuje ili bar izbjegava ulogu arbitra, ali ne izbjegava da „konfrontira izvore“ različite provenijencije, ne samo da bi došao do odgovora, nego da bi iznad svega, proširio saznanje. Saznanje je primarni cilj kod autora, dok je vrijednosni sud po pravilu ostavljen u pozadini, jer je autor svjestan da bi svako presuđivanje, ne samo bilo subjektivno, nego nužno idološki pozicionirano na način koji se uvijek može predstaviti problematičnim.

Impresivan istraživački poduhvat situiran je u 46 originalnih poglavlja, poetskog naslova, ali problemski složen u savršenom hronološkom redu koji počinje rođenjem dr Sekule Drljevića (1884) pa do njegove smrti (1945). Između je životopis osobe raskošnog intelektualnog i političkog potencijala čije je jedinstveno obilježje – Crna Gora. To je bitna konstanta koja određuje sadržaj. Autor je istovremeno u cjelosti svjestan svih teškoća, dilema i izazova koji mu stoje na putu saznanja i zbog toga se vrlo precizno i vrlo ubjedljivo određuje u pristupu istraživanja navedene teme: posebno u dijelu objašnjenja legitimnosti potrebe preispitivanja postojećeg historiografskog nasljeđa: Stoga navedimo autora: „Dakle, preispitivanje povijesne slike nekoga razdoblja ili povijesne ličnosti je sasvim legitiman historiografski postupak, no, kada on prelazi u domenu revizionizma čije granice su vrlo skliske, povjesničar se nalazi pred velikom opasnošću da obezvrijedi vlastiti rad i podle-gne vlastitim prosudbama i emocijama koje se ne temelje na povijesnoj stvarnosti, već je

zapravo izokreću. “Rušenje „jugoslavenske paradigme“ 1990-ih i stvaranje nove, uvjetno nazvane „crnogorsko-zelenaška paradigma“, ne smije biti polazište, ali ni prepreka takvim novim istraživanjima. Takvo istraživanje sigurno će omogućiti da se shvate tolike stvari o našoj prošlosti koje su došle do nas zbog „komunističke vizije prošlosti“ djelomično izobličene ili netočne. Ipak ne treba zaboraviti da prema Hobsbawmu „svi mi neizbježno ispisujemo povijest našeg vremena kada gledamo u prošlost i, u izvjesnom stupnju, vodimo suvremene bitke u kostima prošlosti.“ Dakle, ako je povijest – da iskoristimo slavnu formulaciju E. H. Carra iz knjige *Što je povijest?* – razgovor između prošlosti i sadašnjosti, onda nastojimo da između ovih dvaju sugovornika ne dolazi do čestih nesporazuma i trzavica. Stoga je ponovno preispitivanje „ličnosti, djela i vremena“ Sekule Drljevića sasvim poželjno, no nove interpretacije baš zbog toga moraju biti čvrsto teorijski i znanstveno utemeljene, bez podlijevanja određenim „novostvorenim nacionalnim ideologijama u potrazi za legitimitetom.“ Još u komunističkom razdoblju hrvatski književnik Miroslav Krleža bio je svjestan jednodimenzionalnosti pristupa Drljevićevoj biografiji te je stoga zapisao u svojim marginalijama kao napomenu piscima njegove biografije u Enciklopediji Jugoslavije: „S obzirom na fatalnu ulogu, koju je igrao za čitavog svog političkog života, naročito u Jugoslaviji, a pogotovo u finišu, bilo bi idealno, kad bi bio obrađen reljefnije.“ Naravno, predhodno navedeni iskaz ima smisla samo ako je dosljedno obilježje cjelokupne ekspozicije i kao takav stekne naučni legitimitet koji proističe iz sadržaja. Iako se čini na prvi pogled da je sadržaj veoma razučena forma u prikazu ekspozicije vidljivo je da je nastajao u procesu saznavanja i promišljanja i kao takav i naslovima treba da se razlikuje od uvriježenih stereotipa i klišeja, kao što bi završna konstatacija u uvodnom dijelu: „Mogli bi postaviti pitanje je li proučavanje životnog puta Sekule Drljevića ključ za uspješno rješenje ove ‘nove potrage’, odnosno vodi li uistinu dosizanju dubljeg i istinskog poznavanja njegovog političkog djelovanja.“ Istražujući odnose političkih stranaka i grupa, kao i najširih slojeva Crne Gore prema nastanku jugoslavenske države i procesu postupne političke integracije crnogorskog naroda svaki istraživač uočava specifičan odnos Crne Gore spram tih procesa, kako u sklopu Crne Gore, tako i u sklopu Jugoslavije. A tu je Drljević odigrao svoju „fatalnu ulogu“ koja je mogla izgledati pretenciozno, ako se ne ostvari cjeloviti uvid u ekspoziciju. A ona se u prvom poglavlju „Na mucu se poznaju junaci“ bavi porijeklom Drljevićeva roda, situiranjem u moračkom kraju u koji su došli njegovi preci u prvoj polovini 17. vijeka. Cjelokupni rodoslov sačinjen na osnovu predanja, etnografskih zapisa i epike naglašava promjene boravišta, borbe sa Turcima i ostale prateće pojave svojstvene manje-više, svim crnogorskim bratstvima. Početno školovanje Sekule Drljevića u manastiru Morači i Sremskim Karlovcima, autor razumije kao školovanje i život u „crnogorsko-srpskom mitosu“, dok upis na Pravni fakultet u Zagrebu definiše kao „periferiju Zapada“ u želji da naglasi njegov politički i društveni angažman u dramatičnom vremenu početka 20. vijeka, prvo unutar raznih nacionalnih (srbijanskih) i panslavističkih udruženja, da bi: „Početkom studenog 1905. godine Sekula Drljević bio izabran za potpredsjednika Srpskog akademskog literarnog društva ‘Njeguš’ u Zagrebu kojemu je bio i jedan od osnivača“. Autor pokazuje da su Drljevićevi studentski dani provedeni u Zagrebu, kao crnogorskog stipendiste bitno uticali na njegovo političko i društveno opredjeljenje: „Boravak u Zagrebu će značajno odrediti daljnji životni put i politički rad ovog mladog čovjeka. Za vrijeme studija Drljević se konstantno interesira za političku situaciju u Crnoj Gori, ali i na cijelom južnoslavenskom jugu. Nacionalno pitanje u mnogonacionalnoj Austro-Ugarskoj i u jugoistočnoj Europi bilo je još neriješeno

i nedefinirano. Sve više je jačala jugoslavenska ideja, ali i ideja 'trijalizma', stvaranje treće hrvatske/južnoslavenske jedinice u državi je bilo snažno. Vodile su se žestoke polemike i 'bitke' po novinama između političkih stranaka. Osmanlijsko carstvo u raspadanju bilo je još austro-ugarski susjed, ali bilo je očito da su mu dani odbrojani, mladoturska revolucija 1908. stvari je samo pogurnula naprijed. Kako da se mala Crna Gora odredi prema svim tim zbivanjima, vjerovatno se je pitao mladi Drljević?"

Kao marljiv student, „*štreber s neograničenom taštinom*“ Drljević je već tada postao zapažena ličnost, koja će odmah po povratku u domovinu postati i ministar. O tome, ko je mladom 20-godišnjaku pomogao da uđe u crnogorsku političku elitu (predsjednik vlade Lazar Tomanović, brat Janko Drljević ili žena Ana Martinović) autoru je poslužilo da ukaže na prva postustavna i politička sučeljavanja u Crnoj Gori i na činjenicu da je počev od 1908. imao vrtoglavi uspon u državnoj crnogorskoj administraciji, počev od načelnika ministra, izbora za narodnog poslanika i prvaka pravaške opozicije u crnogorskom parlamentu. Kao ministar (pravde, potom finansija) nije bio nježan prema političkim protivnicima, naročito „klubovima“, dok je kao „pravaš“ optuživan za prevrtljivost koja se prepoznavala u njegovom putu od oponenta do pristaše režimu kralja Nikole. Ona se prepoznavala i u dramatičnim vremenima od Balkanskih do kraja Prvog svjetskog rata. Drljević je cijeli rat protiv Austro-Ugarske proveo kao običan vojnik u Moračkom bataljonu. Međutim, njegov ugled cjenjenog političara, bivšeg ministra i suca očito je nadilazio utjecaj „običnog vojnika“. Pitanjem podizanja ustanka protiv Austro-Ugarske u Crnoj Gori, ulogom Drljevića i konfiniranjem Crnogoraca u austro-ugarske sabirne logore, autor se bavi donošenjem zanimljivih i manje poznatih detalja pozivom na različite izvore, kao i političkim raskolima u logorima, posebno u logoru Karlštajn („Ko će kuda, nego brat na brata“) u kojem je bilo koncentrisano najviše pobornika ujedinjenja, među kojima je bio i dr Sekula Drljević. „Tako je početkom travnja 1918. posebno 'redigovano jedno pismo' koje su pripremili Marko Daković, Nikola Škerović i Sekula Drljević, a potpisali i uputili u ostale logore neki oficiri (njih šestorica) pristaše ujedinjenja. (...) Odlučujući se za beskompromisnu borbu, pa i oružanu, pristaše ujedinjenja formirali su dva odbora, uži i širi, koji su trebali da u konkretnom slučaju rukovode oružanom akcijom koja bi prisilila kralja Nikolu na predaju i napuštanju Crne Gore. Uži odbor činili su: Mihajlo Ivanović, Sekula Drljević, Marko Daković, Nikola Škerović i Radovan Vukčević.“ Događaji su se munjevito smjenjivali i kao što je poznato, Crna Gora je bila anektirana i došlo je do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Logoraši su po povratku iz logora tražili svoje mjesto u novostvorenim okolnostima. „Ukazom od 2. siječnja 1919. 'Aleksandar Naslednik Prestola' imenovao je na prijedlog ministra pravde Marka N. Trifkovića 'bivšeg ministra' Sekulu Drljevića načelnikom II klase u Ministarstvu pravde u Beogradu. I drugi budući prvaci federalističke stranke tada su izvrsno stajali kod novih vlasti. Tako je i Mihajlo Ivanović izabran za jednog od dvanaest predstavnika Crne Gore u Privremenom narodnom predstravništvu (PNP), a Radomir Vešović je jedini crnogorski brigadir koji je odmah dobio generalski čin“.

Autor očigledno pravi otklon od crno-bijelog profilisanja navedenih ličnosti koji se može sresti u raznim historiografskim publikacijama, pokušavajući da politička meandriranja stavi u realni kontekst. „Mlađi 'ujedinitelji' bili su nezadovoljni što je Drljević postavljen kao visoki činovnik u beogradskoj vlasti, premda se Drljević tada deklarirao kao radikal i pristalica bezuvjetnog ujedinjenja.“ O tome, kako je došlo do Drljevićevog političkog obrata i da li je on posljedica konkretnog uvida stanja na terenu, autor se ne

izjašnjava precizno, ali je nedvosmislen u iskazu: „Već tijekom travnja 1919. godine Drljević počinje izražavati nezadovoljstvo stanjem u zemlji i odnosom Beograda prema Crnoj Gori.“ Autor ovdje propušta da ukaže da su i drugi prvaci ujedinjenja bili nezadovoljni odnosom Beograda prema Crnoj Gori. Ali da je za razliku od svih njih, Drljević bio duboko svjestan „duboke podjele u crnogorskom društvu oko pitanja ujedinjenja“, što će bitno opredijeliti njegov budući politički angažman. „Od tada Drljević koji je bio veliki pobornik jugoslavenskog ujedinjenja, uvidjevši na koji način je to ‘ujedinjenje’ izvršeno i kako je u njemu prošla Crna Gora, postaje protivnik novoga centralističkog poretka zagovarajući polazište da se ujedinjenje nije ostvarilo na pravednim načelima po kojima i Crna Gora kao povijesna jedinica mora dobiti ravnopravni status u novoj jugoslavenskoj državi“, konstatuje autor, koji se potom bavi uzrocima i posljedicama „Božićnog ustanka“ objašnjavajući Drljevićev preobrat od „bjelaša“ do „zelenasa“. Prema jednoj naknadnoj Drljevićevoj interpretaciji netrpeljivost Crnogoraca prema Srbima rasplamsala se tek poslije Podgoričke skupštine, odnosno poslije ujedinjenja: „Tek u Jugoslaviji, kada su došli sa Srbima u bliži dodir, vidjelo se, da su Crna Gora i Srbija dva suprotna pola i počeli su na mržnju odgovarati mržnjom.“ Političko angažovanje protivnika bezuslovnog ujedinjenja kroz neuspjeli angažman na izborima 1920, preko događaja koji su imali poseban odjek, poput suđenja generalu Vešoviću što piše u poglavlju knjige „Crna Gora je danas pakao gori od onog Danteovog“, traženja političkog saveznika izvan Crne Gore koji je označen kroz početak Drljevićeve saradnje sa hrvatskim listovima do napora Drljevića i federalista da se politički legalizuju, kao politički subjekt, što će im konačno poći za rukom na parlamentarnim izborima 1923. kada će osvojiti dva mandata koje će u jugoslovenskoj skupštini priključiti federalističkom bloku na čijem čelu je bio Stjepan Radić, vođa HSS.

Značajan pomak u svim bitnim aspektima saznanja autor pruža u izučavanju odnosa između crnogorske i hrvatske političke elite, ne samo u vremenu monarhističke kraljevine, nego za čitav period 1920–1945. U tom smislu inovativni pogledi Stjepana Radića na Crnu Goru, značaj povratka „izdavnika“ (crnogorskih političara iz egzila), te ulazak Drljevića u jugoslovensku skupštinu nakon izbora 1925, do konačnog osnivanja Crnogorske stranke iste godine treba posmatrati kao genezu procesa sazrijevanja i uobličavanja jedne političke ideje, koja je pretočena u ideologiju crnogorskih federalista koja se očitovala u Drljevićevom stavu: „Za mene ne postoji hrvatsko pitanje, ni srpsko ni slovenačko – za mene postoji samo pitanje državno pravnog položaja Hrvatske i Slavonije, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine itd. (...) jedina osnova pouzdane i trajne konsolidacije države može biti ne hipoteza o narodnom jedinstvu, niti sporazum Srba, Hrvata i Slovenaca, već sporazum svih udruženih zemalja na bazi jugoslavenske državne misli“. Time je Drljevićeva ideja federalizma, sažeta u parolu: „Jedinstvo prema drugim državama, jedinstvo državnih amblema, jedinstvo državnog imena i ravno pravnost udruženih zemalja u međusobnim odnosima. To je federalizam“, ukazujući da crnogorski federalisti na jugoslovenstvo gledaju kao na državnu ideju s osloncem na „srpski identitet“ kojeg ne negiraju. U tom kontekstu riječi poslanika Mihaila Ivanovića dodatno pojašnjavaju ovo stanovište: „Mi, Crnogorci smo politička nacija; stvorili smo vlastitim snagama našu državu, čuvajući je i u najtežim vremenima istorije našeg naroda. Ne težimo da budemo srpska ili bilo čija oblast. Crna Gora je uvijek bila srpska i srpska treba da ostane... ali, ako nije moguća ravnopravnost, Crna Gora će znati da živi veoma dobro i bez ujedinjenja, zahvaljujući njenom posebno povoljnom strategijskom položaju, moru, njenim prirodnim bogatstvima, hidro potencijalima, rudnicima i šumama. Ako je ovo ideal za koji smo se

vijekovima borili, moramo priznati da nijesmo znali šta radimo.“ To samo osnažuje stav: „Međutim, tijekom vremena i političkog djelovanja kod crnogorskih federalista počela se uobličavati jedna pozicija, posebno tijekom šestojanuarske diktature kod Drljevića, koja je stajala na stanovištu da su se Crnogorci, iako Srbi, razvili u jednu posebnu individualnost tokom svog posebnog povijesnog razvoja ‘koja nije ni nacionalna ni narodna, ali je ipak dovoljno jaka da ih određuje od ostalih Srba’, a ta individualnost je bila najviše izrađena u podlovcenskoj Crnoj Gori, gdje su i crnogorski federalisti imali najviše pristaša i pobornika.“ Drljevićevo shvatanje ovog pitanja „kroz stanovište da je: religija Crnogoraca ‘Gorski vijenac’ te zbog toga ‘crnogorsko pravoslavlje je crnogoroslavlje’ (...) crnogorska i srpska crkva nikada ne mogu postati jedna crkva (...) Crnogorska crkva kroz sve vijekove nije bila ni u kakvoj zavisnosti od bilo koje pravoslavne crkve, pa ni od Carigradske patrijaršije“ ukazuje na shvatanje koje se može tumačiti kao suviše elitističko, ali zasnovano na razumijevanju istorije.

Programska nesaglasnost unutar federalističkih redova, vidljiva i kroz programske dokumente dozvoljava samo neutemeljenu i proizvoljnu oznaku frakcija unutar njenih redova, ali ne i ideološku raskrnicu koja bi usloвила odvajanje tih frakcija. U svakom slučaju čini se da do šestojanuarske diktature to nije bilo uobličeno, kao što je vidljivo da Drljevićevo posredovanje između Radića i Pribićevića (1927–1928) ga čini tada značajnim subjektom „jugoslovenske politike“. Aktivnost SDK (Seljačko-demokratske koalicije) unutar koje Drljević ima značajnu ulogu, omogućila mu je i razne druge kontakte: „U ovo vrijeme se zasigurno Drljević prvi puta upoznao s Antom Pavelićem, budućim Poglavnikom NDH, kada je ovaj u ime Hrvatskog bloka (HSP-HFSS) izabran na izborima 1927. u beogradsku Narodnu skupštinu“. Kao zapaženi orator, polemičar i borbeni poslanik u jugoslovenskoj skupštini, svjedok svih dešavanja od atentata na hrvatske poslanike do zavođenja šestojanuarske diktature Drljević nije samo interesantan svjedok dešavanja već i akter koji se izgubivši Stjepana Radića sa kojim je bio blizak, sve više približava njegovom nasljedniku Vlatku Mačeku. Istovremeno dešavanja u jugoslovenskoj državi ukazuju da crnogorski federalisti nijesu homogena ideološki objedinjena skupina: „U redovima Crnogorske stranke je također došlo do raskola i različitih nastupa pojedinaca, koji su ili pozdravili odnosno podržali monarhistička nastojanja (general Radomir Vešović jedan od federalističkih prvaka je javno u beogradskoj ‘Politici’ 1929. podržao uvođenje diktature) ili su se prema njima odnosili oportunistički (npr. Savo Vuletić), a pojedini su postali i njen strukturni dio (Mirko Mijušković je postao član Zakonodavnog odbora u Beogradu) dok su se pojedini pasivizirali (Mihailo Ivanović i drugi). Tako se npr. Ivo Jovićević iako se ‘nalazio u opoziciji prema režimu’ posvetio čitanju knjiga u svojoj bogatoj biblioteci. Vešovićevu promjenu političkog smjera pokazuje i njegovo prihvaćanje mjesta predsjednika unitarističke organizacije „Jugoslavenska straža“ u mjestu Peći u Metohiji gdje je tada Vešović živio.“

Takva dešavanja su isturila crnogorske komuniste u prvi plan koji iniciraju dogovore sa federalistima oko podizanja oružanog ustanka. „Izgleda da su federalisti krajem studenog iste godine odustali od daljnjih sastanaka i izigrali dogovor sa crnogorskim komunistima na pritisak jednog dijela vodstva crnogorskih federalista na čelu sa Drljevićem koji je djelovao iz Zemuna. (...) Većinski dio vodstva federalista na čelu s Drljevićem nije vjerovao u oružani otpor diktaturi, te je stajao na stajalištu pasivnog otpora u skladu s linijom SDK, a osim toga nije želio prepustiti primat u borbi za crnogorska nacionalna prava komunistima.“ Takav stav ohrabrio je crnogorska komuniste da optuže federaliste:

„Crnogorska federalistička stranka, koja predstavlja interese bogatih seljaka i jednog dijela gradske buržoazije, kapitulirala je pred velikosrpskom vojno-fašističkom diktaturom.“
Revolucionarna politika crnogorskih komunista će bitno opredijeliti daljnje odnose među ovim političkim subjektima i što je najbitnije, ona će u konačnom opredijeliti sudbinu Crne Gore. Međutim vlast je na oba politička subjekta, ne samo gledala sa podozrenjem, nego ih podvrgavala različitim oblicima represije koje je osjetio i sam Drljević kroz internaciju kod nekog sela (Sokobanja) kraj Niša 1930. u kojem je ostao sve do završetka sudskog procesa protiv Vlatka Mačeka, koji je uporno zahtijevao da ga pred sudom brani Drljević. Ulogu branioca je preuzeo dr. Ante Trumbić, a tek „nakon puštanja iz internacije Drljević se vraća u Zemun, gdje se nalazi pod neprestanom pratnjom policije“. Tokom trajanja diktature Drljević i crnogorska federalisti su bili u kontaktu sa hrvatskom emigracijom vani i hrvatskom opozicijom u zemlji (SDK) aktivno sudjelujući u izradi rezolucija, peticija i protesta usmjerenih protiv diktature kralja Aleksandra. Nakon ubistva kralja Aleksandra za kojeg crnogorski federalisti nijesu imali niti jednu lijepu riječ, i nakon toga obnove političkog života, ponovo se bilježe neuspješni razgovori između crnogorskih komunista i federalista o zajedničkom nastupu na izbore 5. maja 1935.

Odnosu komunista i federalista autor s pravom daje zapažen prostor, ne samo zbog intenziteta i kompleksnosti tih odnosa, nego i zbog toga da bi se bolje razumjelo političko nasljeđe koje su ostavili iza sebe. U svakom slučaju u analizi djelovanja Drljevića i federalista do izbijanja rata (1941), autor nas suočava s „konglomeratom“ političkih ideja ove inače heterogene političke grupacije „genezom njihovih političkih ideja“ i naporima Drljevića u objedinjavanju i uobličavanju njihove politike u novim političkim okolnostima za vrijeme vlade Jeftića i potom Milana Stojadinovića. Posebno se čine zanimljivim djelovi o stvaranju CNFS (Crnogorskog narodnog fronta slobode) i Seljačkih federalističkih odbora (SFO) kao novog primjera razlike u konceptima komunista i federalista, uoči „velike provale“, masovnog hapšenja komunista i velikog protestnog zbora na Belvederu juna 1936.

Autor se uglavnom pridržava izrečenih sudova u istoriografiji povodom ovih pitanja. Ponovni ulazak Sekule Drljevića u jugoslovensku skupštinu, nakon parlamentarnih izbora decembra 1938. je nova dionica u životopisu ovog političara. Posebno se čini zanimljivom autorova konstatacija: „No, usprkos određenim dobrim vezama s viđenijim pripadnicima političke elite unutar JRZ Drljevićeva odvjjetnička djelatnost je u drugoj polovici 1930-ih godina izrazito trpjela kako zbog njegove naporne političke djelatnosti i stalnih putovanja u Crnu Goru i Zagreb, tako i zbog neprestanih ometanja i progona režima nad njim. Zbog toga njegova kljentela nije mogla da bude sigurna da li će Drljević biti u mogućnosti da završi njihove poslove“, posebno u kontekstu saznanja da se te „dobre veze“ odnose na Antona Korošeca, tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova i jednog od stubova politike JRZ (Stojadinović, Korošec, Spaho). Istovremeno, se susrećemo sa izuzetno složenim dilemama koje je autor naznačio kao „početke stvaranja crnogorske nacije“ u 32. poglavlju, objašnjavajući taj proces na sljedeći način: „U isto vrijeme dok javno federalisti inzistiraju na stvaranju posebne crnogorske banovine u Jugoslaviji unutar vodstva crnogorskih federalista se događa i jedan puno složeniji politički i intelektualan proces koji je značio i određena podvaganja u njihovim redovima. Ta podvaganja nisu međutim bila dovoljno jasno uobličena i kristalizirana. Federalisti su tvrdili da je Crna Gora ušla u Jugoslaviju kao ravnopravan partner, a ne kao srpska pokrajina. U početku su prihvaćali svoj srpski identitet i da su Crnogorci bili dio srpskog naroda, ali u također da su crnogorski Srbi imali političku i povijesnu tradiciju koja mora ostati sačuvana. Dakle federalistička nacionalna

ideja bila je, iz nacionalističkih stajališta, određena mješavina srpske nacionalne ideje, u kojoj su se nalazili neki protonacionalni crnogorski elementi uglavnom temeljeni na očuvanju crnogorske državnosti i tradicije.“ Autor nas suočava sa dilemom oko „crnogorstva“ kao nacionalne ili državne ideje izvodeći iz tog zaključak: „Međutim tijekom vremena i političkog djelovanja crnogorskih federalista počela se uobličavati jedna pozicija koja je stajala na stanovištu da su se Crnogorci, iako Srbi, razvili jednu posebnu individualnost tokom svog posebnog povijesnog razvoja ‘koja nije ni nacionalna ni narodna, ali je ipak dovoljno jaka da ih određuje od ostalih Srba’, a ta individualnost je bila najviše izražena u podllovčenskoj Crnoj Gori, gdje su i crnogorski federalisti imali najviše pristaša i pobornika“. „Najpotpuniju formulaciju takove nacionalne ideje crnogorskih federalista u 20-im godinama nalazimo upravo u Drljevićevim djelima. Poglavitito u njegovoj knjizi ‘Centralizam ili federalizam’ tiskanoj 1926. godine, koja predstavlja zbirku njegovih govora u jugoslavenskoj Narodnoj skupštini. Drljević je izjavio je da je stvaranje Jugoslavije bilo ekonomski i nacionalno svrhovito i poželjno, ali to nije bilo nešto poput stvaranja jugoslavenske nacije. Jugoslavija se sastoji od tri jednaka i srodna naroda – srpskog, hrvatskog i slovenskog naroda. Unutar srpskog naroda, on je istaknuo nekoliko političko-povijesnih cjelina, među kojima su i Crnogorci. Zbog svog specifičnog povijesnog i političkog razvoja, crnogorska zajednica formirala se kao specifični subjekt unutar srpskog naroda i na toj osnovi su federalisti tražili njena prava“.

Bez obzira, što se navedeno stanovište može smatrati mišljenjem, ali ne objašnjenjem koje bi bilo moguće tek u komparativnoj analizi sa brojnim drugim, autoru se ne može osporiti stanovište, odavno prisutno u istoriografiji: „Dakle, crnogorski komunisti bili prvi koji si proglasili postojanje zasebnog crnogorskog naroda, njegov nacionalni identitet i politička prava. Međutim oni ga nisu povijesno uobličili i objasnili njegov odnos prema srpskom narodu“. Autor, ovim želi pokazati da se dio crnogorskih federalista (Štedimlja, Drljević) u ovo vrijeme počeo odvajati od ranijih shvatanja i da su oni utemeljitelji „crnogorskog nacionalizma“. Naime, Štedimlja i ostali utemeljitelji crnogorskog nacionalizma u drugoj polovici 1930-ih bili su pod značajnim utjecajem suvremenih hrvatskih intelektualnih debata i političkih programa. Šistek navodi da da ti crnogorski ideloz i „vezivali su ponekad svoje identitetske narative direktno za hrvatski nacionalni diskurs kako bi ih oslobodili njihovog tradicionalnog srpskog konteksta.“ U objašnjenju ovoga fenomena autor uvodi učenja Savića Markovića Štedimlje koji: „usprkos prohrvatskim tendencijama nastoji služeći se hrvatskom strategijom koncipirati suvremene Crnogorce kao poseban narod, a ne kao neke ponovo otkrivene Hrvate.“

No, Drljević ide drugim putem odričući se ranijih teza da je „crnogorski narod dio srpskog naroda“ i da „više nije priznavao pansrpski okvir crnogorskog postojanja kao valjan i preferirao je da sada govori o Crnogorcima kao ravnopravnim sa Srbima, Hrvatima i Slovencima“. Činjenica da su: „I drugi federalistički prvaci imali manje-više svoje teorije o Crnogorcima kao naciji koja je više ili manje udaljena od srpstva“ uslovlila je i njihovo različito pozicioniranje u odnosu na sporazum Cvetković–Maček, stvaranje Banovine Hrvatske i pitanja daljnjeg preuređenja zemlje. Jedno je sigurno, da se teško ne složiti sa autorom da je: „u razdoblju od šestojanuarske diktature do kraja 30-ih godina došlo je do razdvajanja nacionalnih ideja unutar crnogorske političke elite. Na jednoj strani ‘bijelaši’ su nastavili propagirati nacionalnu misao koja je uporno naglašavala srpsku nacionalnu ideju u Crnoj Gori, ističući one vrste tradicija crnogorske povijest i kulture koje je nisu odvajale od srpskog nacionalnog korpusa. Na drugoj strani, nastaje razvoj nacionalnih ideja (federalističke i komunističke) koje su proglasile postojanje crnogorske nacije, temeljene

isključivo na iskonskoj nacionalnoj crnogorskoj tradiciji i crnogorskoj kulturi. Dakle, do kraja međuratnog razdoblja crnogorska elita razdvojila se u dva idejno-nacionalistička kruga, na temelju gore spomenutih dviju nacionalno dominantnih crnogorskih tradicija. Prije Prvog svjetskog rata i u dvadesetim godinama razlike u shvaćanju crnogorske nacije kod političke elite u Crnoj Gori bile su minimalne, dok se na kraju međuratnog perioda prvi put formuliraju dvije suprotstavljene ideje: srpska i crnogorska nacionalna misao.“ Time se objašnjava i Drljevićev zahtjev za stvaranjem „Banovine Crna Gora“, lansiranim nakon srpsko-hrvatskog sporazuma 1939.

To što je skoro dobar dio knjige posvećen dešavanjima u ratu (1941–1945) nije nimalo slučajno. Ne samo zbog toga što gustina i kompleksnost dešavanja uslovljavaju takav pristup, nego ne manje i zbog toga što se u ovom dramatičnom razdoblju kondezuje sve predhodno, ogoljeno i jasno. Dramatična dešavanja marta 1941. i odnos federalista prema tom događaju su u bitnome opredijelili daljnji angažman Sekule Drljevića. „U noći kada je formirana Simovićeva vlada, marta 1941. Drljeviću su pomogli prijatelji iz HSS-a da se sakrije i da tajno prijeđe u Beograd, tj. u Zagreb“. Drljević nije podržao Mačekovo približavanje Simovićevoj vladi. Pokušaji vaspostavljanja Crne Gore pod patronatom fašističke Italije, osnivanje Privremenog administrativnog komiteta, te dolazak Sekule Drljevića u Crnu Goru praćeno je novim neslaganjem u redovima federalista i originalnim stavom Drljevića u odnosu na ostale: „Njegov dolazak u Crnu Goru je početkom svibnja 1941. trijumfalno najavljen u novinstvu. Izbor Sekule Drljevića za vođu federalista objavljen je u listu ‘Zeta’ pod naslovom ‘Živio narodni Učitelj i Vođa Dr. Sekula Drljević! I dobro nam došao’. Ovo izvanredno izdanje lista posvećeno je isključivo Drljeviću. U svojoj izjavi za ‘Zetu’ Drljević je za status Crne Gore u staroj Jugoslaviji rekao: ‘Crnogorsku državu nije potrebno uspostaviti nego samo konstatirati prestanak srbijanske okupacije i time ona nastavlja svoj život kao nezavisna država’.“

Ovo Drljevićevo stanovište je motivisano mišljenjem proisteklom iz iskustva nakon Prvog svjetskog rata: „da je sada najpreča zadaća svih da se sačuva crnogorski narod. Rekao je da crnogorski narod na kraju i neće sam odlučivati hoće li biti samostalan ili neće, već da će to riješiti mirovna konferencija.“ U tom kontekstu Civilni komesarijat Crne Gore pod kontrolom talijanskog predstavnika Macolinija (Mihajlo Ivanović, počasni predsjednik, Jovo Popović, Petar Plamenac, Dušan Vučinić Simo Martinović i Sekula Drljević) zamišljen je kao marionetska institucija osnažena novim Drljevićevim stavom: „Kad su Talijani okupirali Crnu Goru, Drljević je otvoreno prešao na zagovaranje ideje o nezavisnoj Crnoj Gori pod pokroviteljstvom Italije.“ Time je napustio federalistički program, u koji izgleda nije vjerovao: „Meni federalizam nije bio program, nego sredstvo da osnaži ideju crnogorske državnosti i da se maskiram pred progonima režima“ i otvoreno se bacio u zagrljaj fašizma pravdajući to nužnošću u ostvarivanju konačnog cilja.

U novonastalim okolnostima ponovo se rađa ideja o „Velikoj Crnoj Gori“ koja je politički bila poznata od kraja Prvoga svjetskoga rata: „Federalisti su napravili Memorandum prema Londonskom ugovoru iz 1915. prema kojem je Crna Gora trebala po završetku Prvog svjetskog rata dobiti Skadar s dijelom sjeverne Albanije i druga proširenja. Memorandum je uručen Mazzoliniu u želji da se izbori priznanje tih granica i svečano proklamira nezavisnosti Crne Gore pod Italijom. Prema Pajoviću u Memorandumu je iznesen zahtjev za granicama Crne Gore od rijeke Neretve do Mata u Albaniji, sa Metohijom i Sandžakom, dok je na čelo Crne Gore trebalo da se postavi kralj Mihailo Mirkov Petrović, unuk kralja Nikole... Sadržaj Memoranduma nije javno publiciran, ali se od članova

Komiteta saznalo da su Memorandum potpisali svi članovi sa Cetinja, a njegovi autori su bili Drljević i Novica Radović.“ S obzirom da su namjere i planovi fašističke Italije bili posve drugačiji to su nova neslaganja među federalistima bila uzrokovana različitim projekcijama: „Prema svemu sudeći Drljević i jedan dio federalističkih prvaka je želio iskoristiti Italiju koja im je ‘poklonila državu’, a zatim je postepeno istisnuti iz Crne Gore, ako je potrebno ‘i oružjem’.“

Petrovdanski sabor od 12. jula 1941. kojem je Drljević bio „glavni kreator“ je na kraju formalno donio odluku: „Proglašena je suverena i nezavisna Crna Gora kao ustavna monarhija, donesena odluka da će se sudbina Crne Gore sjediniti sa sudbinom Italije uspostavom bliskih veza, te na kraju se moli od talijanskog cara i kralja uspostavu kraljevskog namjesništva i namjesnika Crne Gore koji će proglasi Ustav Crne Gore“. Izbijanje ustanka 13. jula „pokvario je ugođaj federalista“ u „novom pogrešnom izboru“ i oni su se uglavnom vratili svojim kućama: „Poslije trinaestojulskog ustanka članovi ‘Petrovdanskog sabora’ se se vratili kući. Mihajlo Ivanović u Herceg-Novi, Dušan Vučinić u Budvu, Jovo Popović je ostao u Cetinju dok se Drljević vjerojatno nije želio vratiti u Zemun (bio je očito predaleko) jer je očekivao kako će se dalje stvari odvijati te se je opet smjestio kod svoje rođake Jovanke Marković odnosno obitelji Strajnić u Dubrovniku“. „Trinaestojulski ustanak, talijanska politika ka traženju savezništva među četnicima u borbi protiv komunizma značio je ujedno i: kraj za Drljevićeve snove i kraj za ‘nezavisnu’ Crnu Goru. Jedna od prvih odluka generala Birolia bilo je raspuštanje ‘Komiteta za neovisnost Crne Gore’ koji je, kao što je već rečeno, osnovan kao nukleus buduće vlade Crne Gore u rukama federalista.“ U svakom slučaju napregnutost u odnosima između italijanskih fašista i zelenaša jasno je pokazala da Italijani politici „Velike Albanije“ podređuju Crnu Goru i da nijesu imali povjerenje u federalističke vođe, što je dovelo do toga da je: „Nominalni vođa crnogorskih federalista Drljević, faktički tvorac Petrovdanskog sabora, bio (...) po talijanskim spoznajama tijesno povezan sa ustaškim vodstvom NDH. Sama ta činjenica izrazito je smetala talijanskom Ministratsvu vanjskih poslova, pa je poslije trinestrojulskog ustanka iskorišćena prilika, da ga Talijani potjeraju iz Crne Gore i konfiniraju.“

Drljevićevo bjekstvo iz internacije u San Remu i dolazak u Zagreb, gdje je uživao zaštitu Pavelića, do konačnog povratka u Zemun krajem 1941 ili početkom 1942. je dio u kojem autor podastire brojne nove podatke koji svjedoče o Drljevićevom vezivanju za ustaše i njemačke naciste: „Dakle nakon skoro osam mjeseci izbjivanja Drljević se vraća u Zemun u kojemu su se stvari radikalno promijenile. Sada je to nekadašnje bogradsko prigradsko naselje (službeno pripojeno Gradu Beogradu 1934) grad u NDH, dakle na samoj granici sa okupiranom Srbijom i njenim glavnim gradom.“ Time autor pokazuje da je Drljevićev boravak u NDH bio u službi njegove saradnje sa tom nacističkom tvorevinom, te je analiza njegovih tekstova objavljenih u ustaškoj štampi 1942–1944 jasno ukazivala na potrebu da „opravda pruženu pomoć“: „Od svoga dolaska u Zemun Drljević je bio na platnom popisu zagrebačkog Glavnog ustaškog stana, te je redovito dobivao mjesečnu potporu“. To je radio pišući za ustaški list „Graničar“: „Njegove kolumne su se redovito pojavljivale od kolovoza 1942. pa sve do rujna 1944. uvijek na naslovnoj stranici lista. Od početka izlaženja pa sve do veljače 1944. članci su bili potpisani šifrom X., a od tada je Drljević otvoreno potpisivao svoje kolumne...“ Kasnije Drljević proširuje svoju propagandnu djelatnost i na druge novine u NDH posebno zagrebačke listove „Spremnost“ i „Hrvatski narod“ službene listove ustaškog režima. Time je, bez sumnje Drljević stekao

status „ustaškog propagandiste“ koji, po nama, treba objasniti, ali ga je besmisleno opravdavati bilo kakvom „brigom“ za Crnu Goru, tim prije što: „*Nakon talijanske kapitulacije Drljevićeva rasna teorija skreće prema Berlinu.*“

Italijanska kapitulacija i njemačka reokupacija Crne Gore, te Drljevićevo nastojanje da se iz Zemuna približi nacistima bili su dočekani s nepovjerenjem. Primjera radi, njemački povjetrenik za Balkan Nojbahter je za Drljevića tvrdio da: „Drljević je lopov! Prvo plaćen od Italijana i odbačen, zatim upućen ustašama i danas plaćen od Hrvata! Veza potpuno bez vrednosti!“ Između Nojbahterove sumnje i Pavelićeve zainteresovanosti Drljević dolazi u Zagreb, gdje otvara „novu stranicu“ svog djelovanja. Kao i ranije, ponovo dolazi do podvojenosti među federalistima i autor sada tu podvojenost jasno prepoznaje: „Mogli bismo konstatirati da su se krajem 1943. i početkom 1944. federalisti podijelili na tri struje: prva, na čijem čelu je bio Drljević sa svojom malom grupom pristaša u Zagrebu i Crnoj Gori koja se i dalje oslanjala na ustašku NDH, tražila njemačko priznanje odnosno i dalje ostala na pozicijama separatizma odnosno stvaranja samostalne Crne Gore; drugu su predstavljali članovi spomenutog Privremnog vodstva federalista koji su protiv NOP-a surađivali sa četnicima u Narodnoj upravi i njemačkim snagama u Crnoj Gori; a u trećoj su se izdvojili oni koji su ranije bili pristaše federalizma, ali su se zbog politike Privremenog vodstva i proglasa od 25. prosinca 1943. bili pasivizirali odnosno jedan veći dio bio je spreman da stupi u partizanske redove i slijedi politiku NOP-a ‘koji je zacjelo jedini bio za federalizam’. NOP-u su se priključili i neki istaknuti članovi federalista poput Koste Radovića (zapovjednika 4. bataljona Lovčenske brigade), Dimitrija Jovičevića (načelnika Štaba Krste Popovića), Nove Vuletića i ostalih“. Američki povjesničar Morrison tvrdi da su unutar federalista postojale različite frakcije i soliranja pojedinih prvaka stranke, ali da su dvije ključne frakcije bile one koje su vodili Krsto Popović i Drljević. Iako se Popovićeva frakcija zalagala također za crnogorsku neovisnost, ona je bila ipak spremna da pod određenim uvjetima prihvati i federativnu Jugoslaviju ovisno o ishodu rata (zanimljiva je činjenica da su oba Popovićeva sina, Nikola i Radovan od 1941. bili pripadnici partizanskih postrojbi, a Nikola je kasnije dostigao čin generala JNA i bio proglašen narodnim herojem), dok je Drljevićeva frakcija potpuno odbacivala bilo kakvu buduću jugoslavensku integraciju.

Politička meandriranja svojstvena Crnogorcima, autor prikazuje kao reakciju na aktuelna dešavanja u okruženju, ali nema ambiciju da ih politički i ideološki pozicionira sučeljavanjem sa realnim stanjem u Crnoj Gori. Pokušaji osnivanja „nove vlade u egzilu“ su bili već oprobani scenariji u crnogorskoj historiji, koji su uvijek propadali zbog „pogrešnog izbora saveznika“: „Dana 26. srpnja 1944. Drljević i grupacija oko njega održali su sastanak u Štedimljinom uredu u Zagrebu gdje su pozivanjem na Crnogorski sabor i njegovu odluku od 12. srpnja 1941. o uspostavi crnogorske države donijeli odluku o osnivanju Crnogorskog Državnog Vijeća (CDV) – odnosno svojevrsne privremene crnogorske vlade. Prema Krizmanu Drljević je u tom procesu bio ključna figura, on je presjedavao tom sastanku, izabran je za predsjednik CDV te je donesena deklaracija da će se od sada iz Zagreba rukovoditi borbom crnogorskog naroda za ostvarnje crnogorske državne neovisnosti ‘dok im se ne omogući povratak u domovinu’. Ovo novo tijelo je bilo plod ‘pustolovne naravi Drljevića’ i kao takvo ograničenog autoriteta“: „Bilo je vidljivo da su ostali članovi CDV, osim Drljevića i Štedimlje koji je već imao dobru poziciju s ustaškim vlastima i kasnije Krivokapića koji je postao svojevrsni ‘ministar vanjskih poslova’ CDV, zapravo politički marginalci, od kojih je jedan dio čak prešao kasnije i u redove NOP-a (dr. Zečević, dr. Šoć i Brajević)“.

Negativan njemački stav prema ovoj inicijativi, bio je jasno saopšten i ustaškim vlastima i kao takav ostao zapisan kao sekvenca u političkom avanturizmu Drljevića: „Dijelim mišljenje predstavnika Neubachera prema kojem se stvaranje crnogorske vlade u Zagrebu kosi s našim političkim interesima. Nadalje Vas molim da hrvatskom ministru vanjskih poslova usmeno priopćite da je pokušaj stvaranja neke vrste crnogorske emigrantske vlade u Zagrebu politički nepoželjan i da zato molimo hrvatsku vladu da ni u kom slučaju ne promiče takva nastojanja te da im uskraćujemo publicitet“, jasno je saopštavao fon Kasc-he, jedan od čelnih nacističkih ličnosti u Zagrebu. No, i pored toga Drljević je nastavljao s nacističkim propagadnim djelovanjem, iako su u međuvremenu neki istaknuti članovi CDV otišli od njega, a neki ubijeni. „Tako je dr. Božo Krivokapić, član Glavnog odbora Crnogorske stranke, početkom kolovoza 1944. ubijen u Kotoru od strane četnika Pavla Đurišića. On je izgleda prema vanjsko-političkom pregledu ustaških vlasti nedavno prije toga bio u Dubrovniku gdje se tajno se sastao sa Štedimlijom.“

Posebno se čini zanimljivom interpretacija Drljevićeve namjere o stvaranju „crnogorske vojske“ pod okriljem NDH, koja je koincidirala sa povlačenjem četnika na čelu sa Pavlom Đurišićem iz Crne Gore, te dešavanjima proisteklim iz sporazuma Drljević–Đurišić koja su se istovremeno okončala i tragično i groteskno i koja je teško razumjeti izvan crnogorskog realnog historijskog konteksta. Očigledno da je ova saradnja „iz nužde“ obostrano bila neiskrena, pa i licemjerna i o njoj je u historiografiji dosta toga razjašnjeno. „Kod razbijene četničke vojske nastupila je reorganizacija, te je Drljević formirao tri brigade Crnogorske narodne vojske (1. brigada ‘Vuk Mićunović’ kojom je zapovjedao Ivan Janić, 2. brigada. ‘Bajo Pivljanin’ pod zapovjedništvom Dušana Stojanovića i 3. brigada ‘Nikac od Rovina’ kojom zapovjeda Dušan Pavlović), koje su potom prebačene na područje oko Karlovca, gdje su bile raspoređene pod komandu 2. i 5. ustaškog zbora. Drljević nije stigao da imenuje zapovjednike bataljona i četa. Operativni komadant ovih jedinica umjesto Đurišića bio je sada Boško Agram, bivši žandarmerijski narednik, jedno vrijeme suradnik četničkog komandanta Baje Stanišića. Agram je pošto su se zahladili odnosi između Drljevića i Štedimlije, postao prvi čovjek od Drljevićevog povjerenja i ‘njegov ljubimac’. Sve se ovo dešava u završnici rata u kojoj pri vidljivom porazu nacista, svi njihovi ‘saveznici’ bježe na Zapad, očekujući spas od snaga koje nijesu bile komunističke.“

U tome se „raspada“ i ova folklorna tvorevina od „crnogorske vojske“. Karaula navodi: „Na tom povlačenju Drljevićeva crnogorska vojska se ubrzo pretvara opet u četničku. Slijedio je obračun s ljudima koje je imenovao Drljević. Kod Zidanog mosta u Sloveniji od četnika su ubijeni Boško Agram, komandant Treće brigade Dušan Pavlović i sinovac Drljevićev, Vukosav Drljević.“ Povlačenje Sekule Drljevića i njegov „odlazak u smrt“ ako je do sada bio nerazsvjetljen, nakon ovog štiva Karaule je precizno rekonstruisan i samim tim objašnjen, korišćenjem uglavnom stranih izvora. O načinu na koji je Drljević bio likvidiran od strane četnika u logoru u Judenburgu, autor podastire brojna svjedočanstva, četničke, britanske i njemačke provinijencije završavajući taj dio iskaza sljedećim: „Drljevićev grob ili njegovi ostaci do danas nije pronađen iako je evidentno da je sahranjen na nekom groblju u okolici logora u Judenburgu, možda i u Klagenfurtu. Jugoslavenska komunistička vlada odnosno njena Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, ne znajući da je mrtav, optužila ga početkom 1946. godine za ratne zločine, što je kasnije kada je došla vijest da je ubijen stavljeno ‘ad acta’.“

Na kraju u dijelu „Zaključka“ u posljednjem 46 poglavlju naslovljenom sa „Samoobmana je ubitačna i za ljude i narode. Zaključna razmatranja – Tko je bio Sekula Drljević?“

autor ne nudi odgovor postavljen u naslovu knjige. Očigledno izbjegavanje ka vrijednosnom određivanju počiva na stanovištu raskošne naracije unutar svaki čitalac može naći prihvatljiv odgovor. Autor naglašava „pogrešan izbor“, „fatalnu ulogu“, „politički autizam“ i odbacuje „samoobmanu“ koja ne proizilazi iz provjerljivih činjenica. Samim tim je ovim djelom sebe uvrstio u red najkometentnijih biografa ove protivurječne ličnosti i zadužio istorijsku nauku brojnim novim saznanjima i intelektualnim i metodološkim inovacijama. To da će i nakon ovog djela, tumačenja oko uloge i značaja ove ličnosti biti i dalje različita i polemična nema sumnje. To će biti samo legitiman način preispitivanja postojećih historiografskih naracija, ali je više nego sigurno, da je nakon ove moguće, bilo šta dodati što bi moglo uticati na stvaranje drugačije slike dr Sekule Drljevića. Nesumnjivo su ovakve knjige prijeko potrebne i predstavljaju svakako trijumf istorijske nauke nad dnevnim proizvoljnim, kvazinaučnim spekulacijama „oživljavanja onog što je bilo“.

Šerbo Rastoder

Kontinuiran interes stranih intelektualaca za južnoslavenska pitanja

Lucija Balikić, Najbolje namjere. Britanski i francuski intelektualci i stvaranje Jugoslavije, Zagreb: Srednja Europa, 2022, 146 str.

Intelektualnopovijesna studija Lucije Balikić, povjesničarke mlađe generacije i doktorandice na Srednjoeuropskom sveučilištu u Beču (CEU), dobrodošla je dopuna hrvatskim historiografskim radovima koji su posljednjih godina izlazili oko stogodišnjice Prvog svjetskog rata, a onda i povodom stvaranja Jugoslavije. U ovoj sažetoj monografiji, inače svojevrsnoj sintezi njezinih dvaju diplomskih radova obranjenih na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i spomenutom bečkom sveučilištu, autorica otvara nešto drugačiju perspektivu na procese koji su se možda suviše često razmatrali iz reducirane optike, nedovoljno zainteresirane za vanjske historiografske, ali i općepovijesne silnice.

Uz predgovor i uvod koji funkcioniraju i kao jedna zaokružena cjelina, knjiga sadrži četiri središnja poglavlja sa sedam potpoglavlja, epilog, standardnu znanstvenu opremu (bibliografiju i kazalo osobnih imena) i, na kraju, manji izbor statistika, plakata i karata. U prvim cjelinama Balikić detektira manjak radova o inače kompleksnom međudnosu francuskih, engleskih i južnoslavenskih intelektualaca, što onda i predočava uvidom u glavne reperkusije koje su iz tih odnosa proizlazile od zadnje trećine 19. stoljeća pa do poslijeratnih mirovnih konferencija. Kao ključan okvir za razumijevanje političkih procesa koji su vodili stvaranju jugoslavenske države, autorica sustavno navodi ideologiju integralnog jugoslavinstva, a iz tog ishodišta analizira i motivaciju i ulogu britanskih i francuskih intelektualaca, prvenstveno liberalne orijentacije, koji su, argumentira Balikić, smatrali da stvaranjem Jugoslavije na modernom principu integralnog jugoslavinstva stvaraju i temelje nove Europe.

U cjelini „Politička zbivanja na unutarnjem planu u Velikoj Britaniji i Francuskoj“ (13–34) autorica raspravu svodi na tri temeljna aspekta. U prvom dijelu bavi se „Krizom liberalizma na prijelazu stoljeća“, gdje u osnovi skicira odnos između modernističke

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
54
BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

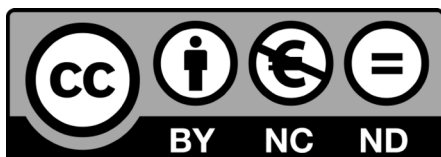
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.